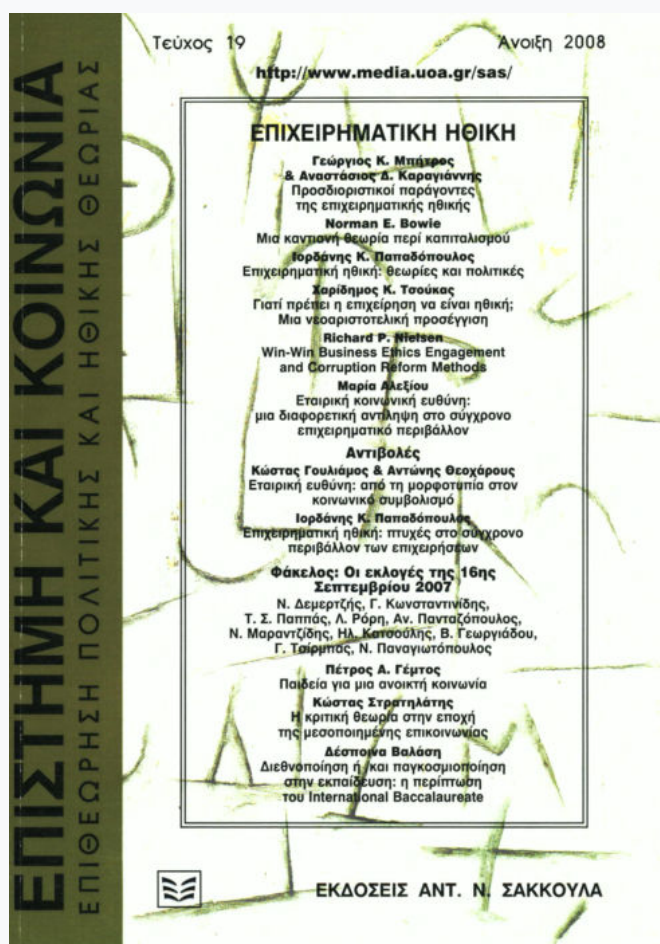

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 19 (2008)

Επιχειρηματική ηθική

ΠΑΣΟΚ: έλλειμμα ηγεσίας, έλλειμμα ταυτότητας

Ανδρέας Πανταζόπουλος

doi: [10.12681/sas.666](https://doi.org/10.12681/sas.666)

Copyright © 2015, Ανδρέας Πανταζόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πανταζόπουλος Α. (2015). ΠΑΣΟΚ: έλλειμμα ηγεσίας, έλλειμμα ταυτότητας. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 19, 205–210. <https://doi.org/10.12681/sas.666>

ΠΑΣΟΚ: έλλειμμα ηγεσίας, έλλειμμα ταυτότητας

Ανδρέας Πανταζόπουλος*

Η κεντρική υπόθεση εργασίας του σύντομου αυτού κειμένου είναι ότι η ήττα του ΠΑΣΟΚ στις βουλευτικές εκλογές της 16ης Σεπτεμβρίου 2007 οφείλεται σε ό,τι θα μπορούσαμε να συμπεκνώσουμε ως ηγετικό έλλειμμα το οποίο εμφάνισε το κόμμα αυτό όχι 'απλώς' και μόνον κατά τη συγκεκριμένη προεκλογική περίοδο, αλλά και κατά τα τελευταία τριάμισι χρόνια υπό την ηγεσία του Γιώργου Παπανδρέου. Όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, το ζήτημα ηγεσίας που αντιμετώπισε το ΠΑΣΟΚ και το οποίο συναρτάται με ένα εδραίο έλλειμμα ιδεολογικής ταυτότητας, δεν ανάγεται 'απλώς' σε πρόβλημα προσωπικού ταμπεραμέντου του προέδρου του, ούτε πρέπει να αναζητηθεί με μονοαιτιακό τρόπο σε εσφαλμένες κινήσεις πολιτικής τακτικής έναντι των κομματικών του ανταγωνιστών. Τέτοιου τύπου επιλογές μπορεί να διαδραμάτισαν τον ρόλο τους, ωστόσο, δεν ήταν αποφασιστικές ώστε να οδηγήσουν στην εκλογική ήττα.

Θεωρούμε το ζήτημα ηγεσίας, ιδιαίτερα αυτό της πολιτικής ηγεσίας, ως τη συμπύκνωση σειράς κρίσιμων συνιστωσών οι οποίες, σε μεγάλο βαθμό, ορίζουν το ίδιο το πολιτικό. Στην 'ηγεσία' μπορούμε να εντοπίσουμε την ίδια τη μορφοποίηση, υλική και συμβολική, του εξουσιαστικού φαινομένου. Η ιεραρχική τάξη από την οποία απορρέει μια σχέση εντολής/ διοίκησης των επάνω προς τους κάτω αποτυπώνεται σε συμβολικούς τόπους, διαθέτει προσίδια πεδία αντιπροσώπευσης και εκφράζει, εκτός από μια ρητή συναίνεση, ένα 'αμεσότερο στήριγμα' ακόμη και μια περισσότερο ή λιγότερο ενεργητική συμμετοχή ορισμένων στρωμάτων της κοινωνίας, πεπεισμένων για το δίκαιο της υπόθεσής της και τον προσανατολισμό της πολιτικής της' (Freund 2004: 246). Ιδωμένη μέσα από αυτή την οπτική, 'η υπακοή γίνεται ένταξη και η εντολή εξουσία.' (ό.π.: 247). Μια εξουσία η οποία, ανεξάρτητα από το περιεχόμενό της, ενέχει βασικά συνεκτικές-ενσωματωτικές ιδιότητες (Nisbet 2005: 205). Ωστόσο, εξουσία τίνας; Και πάλι στο σημείο αυτό, ο J. Freund, που σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να 'κατηγορηθεί' για μαρξιστική προσέγγιση του εξουσιαστικού φαινομένου, θα είναι ιδιαίτερα διαυγής και αναλυτικός στην απάντησή του, όταν θα επισημάνει ότι

[...] η εντολή είναι πάντοτε ο περισσότερος ή λιγότερο δεδηλωμένος αντιπρόσωπος ενός ή περισσότερων κοινωνικών στρωμάτων χωρίς να μπορούμε πάντοτε να προσ-

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ, andreasfantazopoulos@hotmail.com.

διορίσουμε με σαφήνεια την επιρροή τους στις αποφάσεις της εξουσίας [autorité] (ό.π.: 248).

Αυτή η καθετοποιημένη (ανα-)παραγωγή εξουσίας, είναι προφανές, προϋποθέτει (και στην ίδια την οπτική του J. Freund) τη δομική απόσταση ανάμεσα στον αντιπρόσωπο και τον αντιπροσωπευόμενο και έχει ως απαραίτητο όρο μια ανα-παράσταση. Αλλά τι είναι αναπαράσταση/ αντιπροσώπηση; Το αναπαριστάν/ αντιπροσωπεύειν

εμπεριέχει την αφαίρεση ενός σχήματος εκκινώντας από ένα έδαφος και τη μεταφορά του μέσα σε έναν άλλο κόσμο –του οποίου τα υλικά, οι σχέσεις ή το στοιχείο είναι εν γένει πιο διαφανή– που αποκαλείται χάρτης (Bougnoux 2006: 8).

Με άλλα λόγια, η αντιπροσώπηση, προσημαίνοντας μια σημειωτική τομή ανάμεσα στο πράγμα και τη λέξη, συμβολίζει μια 'αφηρημένη μετα-κοινωνική κατασκευή' (Costa-Lascoux & Jaume 2003: 69) και, συνεπώς, ενσαρκώνεται σε κάθετους, σχετικά αυτονομημένους από την κοινωνία, μηχανισμούς εξουσιαστικής διεύθυνσης.

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο κατανόησης του εξουσιαστικού/ ηγετικού φαινομένου, το λεγόμενο νέο ΠΑΣΟΚ του Γιώργου Παπανδρέου παρουσίασε και κατά τη σύντομη και ιδιόμορφη προεκλογική περίοδο των βουλευτικών εκλογών της 16^{ης} Σεπτεμβρίου 2007 κρίσιμα προβλήματα που συμπύκνωναν ένα εδραίο ηγετικό έλλειμμα. Στην πραγματικότητα, βέβαια, στη συγκεκριμένη προεκλογική περίοδο εκφράστηκε και συνοψίστηκε η διαχρονική αδυναμία εκ μέρους του νέου ΠΑΣΟΚ να μορφοποιήσει ένα αίτημα πειστικής κριτικής ή και απόρριψης της νεοδημοκρατικής πολιτικής, και να αντιπροσωπεύσει με αξιοπιστία συγκεκριμένα κοινωνικά συμφέροντα. Αν κάνουμε λόγο για διαχρονική αδυναμία, είναι γιατί το ΠΑΣΟΚ φαινόταν, όπως άλλωστε έδειχναν όλες οι έρευνες κοινής γνώμης, να έχει ήδη χάσει τις εκλογές πολύ πριν αυτές προκηρυχθούν και, μάλιστα, παρά το γεγονός ότι αυτές συνοδεύθηκαν και, ως έναν βαθμό ενδεχομένως να μπορούσαν να επηρεασθούν, από ένα αιφνίδιο 'φυσικό' γεγονός, αυτό των φονικών πυρκαγιών του Αυγούστου 2007. Το ζήτημα της αξιοπιστίας του κόμματος και του ηγέτη του, της *εμπιστοσύνης* ανάμεσα στο πολιτικό υποκείμενο ΠΑΣΟΚ και τον Γ. Παπανδρέου, από τη μία πλευρά, και το εν δυνάμει ακροατήριό τους, από την άλλη, παίχθηκε και χάθηκε στη διάρκεια της τελευταίας τετραετίας.

Επομένως, το ερώτημα που προκύπτει είναι: για ποιους λόγους το ΠΑΣΟΚ δεν κατόρθωσε να αναδιοργανώσει και να ανανεώσει τις σχέσεις εμπιστοσύνης με την κοινωνία, από τη στιγμή μάλιστα που ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου θεμελίωσε εξαρχής, ήδη από το 2004, το ίδιο το ανανεωτικό του εγχείρημα στην ανάκτηση της τρωθείσας *εμπιστοσύνης* του 'Κινήματος' (Πανταζόπουλος 2006: 35, 127, 131). Η υπόθεση που θα μπορούσαμε να προκρίνουμε, είναι ότι το αποκεντρωμένο, συμμετοχικό/ διαβουλευτικό μοντέλο με το οποίο ο νέος πρόεδρος του

ΠΑΣΟΚ επιχείρησε να ανανεώσει το πολιτικό σύστημα αλλά και το κόμμα του παρουσίασε έντονα κατανοητικά και λειτουργικά προβλήματα. Κατανοητικά, ως προς το είδος της 'κρίσης' την οποία θεωρείται ότι διατρέχει τα τελευταία χρόνια το πολιτικό σύστημα, αλλά και τη σχετική 'γραφειοκρατική' απομόνωση του ΠΑΣΟΚ από τις κοινωνικές 'του' δυνάμεις. Λειτουργικά, ως προς την αδυναμία να καλυφθεί προγραμματικά-πρακτικά η απόσταση, το χάσμα εμπιστοσύνης, ανάμεσα στο πολιτικό υποκείμενο και τις κοινωνικές δυνάμεις στη βάση του επικαλούμενου συμμετοχικού/ δημοκρατικού μοντέλου, έτσι τουλάχιστον όπως το εμπνεύσθηκε και το υλοποίησε ο Γ. Παπανδρέου. Η αντι-αντιπροσωπευτική τροπή αυτού του μοντέλου κορυφώθηκε στην αντι-εξουσιαστική του επένδυση σε όλα τα επίπεδα και, πάνω απ' όλα, στην αντι-ηγετική του αποκρυστάλλωση.

Το συγκεκριμένο αντι-ηγετικό πρότυπο υλοποίησε με θαυμαστή, ιδεοληπτική θα λέγαμε, συνέπεια την κεντρική και μόνιμη αντιεξουσιαστική 'πολιτική' θέση του Γιώργου Παπανδρέου σύμφωνα με την οποία 'όταν εμείς μιλάμε για ηγεσία, εννοούμε εμπιστοσύνη'¹ ή, ακόμη πιο εύγλωττα: 'Όταν μιλάμε για ηγεσία, θέλουμε να μιλάμε για εμπιστοσύνη, όχι για εξουσία.'² Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το ζήτημα της 'εμπιστοσύνης' δεν αποσυνδέεται 'απλώς' και μόνον από τη λειτουργία της αντιπροσώπευσης κοινωνικών συμφερόντων, αλλά και στρέφεται ταυτόχρονα, εμμέσως ή αμέσως, εναντίον της (Πανταζόπουλος 2006: 208). Το πολιτικό υποκείμενο και ο ηγέτης αυτο-καταλύουν την αναγκαία για την αντιπροσώπευση απόσταση ανάμεσα στο σχετικά αυτόνομο πολιτικό πεδίο (του οποίου αποτελούν συστατικό μέρος) και την κοινωνία, χάνουν, μέσα στον οίστρο της δικής τους αέναης συμμετοχικής/ διαβουλευτικής πρωτοβουλίας, τη σχέση προνομιακής έκφρασης των κοινωνικών συμφερόντων. Ποντιζόμενο με αυτό τον τρόπο το πολιτικό μέσα στο κοινωνιακό (στα οριζόντια δίκτυα της 'κοινωνίας των πολιτών') και υποθηκεύοντας τη σχετικά αυτόνομη κεντρικότητά του που υλοποιείται, ακριβώς, από μια σχέση μερικής εξωτερικότητας έναντι της κοινωνίας, το πολιτικό αυτό αδυνατεί να εκπληρώσει τις αντιπροσωπευτικές-εκφραστικές του λειτουργίες. Με άλλα λόγια, το πολιτικό διαλύεται σε μια υποκοινωνική κατασκευή, ενώ η βασική συνθήκη ύπαρξής του είναι η σύνθεση, η μετα-κοινωνική αντιπροσώπευση.

Μια τέτοια καθαρά και μονοσήμαντα σχεσιακή κατανόηση και υλοποίηση του ζητήματος της 'εμπιστοσύνης', όπου δηλαδή η εξουσία/ ηγεσία καταργείται ως 'τόπος', ως 'απόφαση', και όπου το ζήτημα της (πολιτικής και κοινωνικής) κυριαρχίας διαλύεται μέσα σε δίκτυα σχέσεων, το πολιτικό, αυτο-αναιρούμενο, δεν πείθει: η κοινωνιακή, αντιεξουσιαστική αυτο-κατάργηση της αντιπροσώπευσης συμπαρασύρει και τους δημόσιους εκφραστές της, το ίδιο το κόμμα και τον ηγέτη του. Αν το πολιτικό κόμμα οφείλει, σύμφωνα με τον Γ. Παπανδρέου, να είναι ανοιχτό και συμμετοχικό, αν μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο δεν του αναγνωρίζεται ουσιαστικά καμία προσίδια διακριτή ταυτότητα, αλλά, αντιθέτως, κατανοείται και (ανα-) κατασκευάζεται ως ένας αδιαφοροποίητος χώρος όλων

όσοι θέλουν να δουν διαφορετικά το αύριο (Πανταζόπουλος 2006: 177), αυτή η ανοιχτή μελλοντοκεντρική του υποθήκευση ουσιαστικά το καταργεί.

Τούτη η αντι-αντιπροσωπευτική και εν τέλει αντι-πολιτική προοπτική συγχέει δύο διαφορετικής τάξης προβλήματα: βάλλοντας κατά μιας (εσω-)κομματικής στρέβλωσης της δημοκρατίας (εσωκομματική γραφειοκρατία, πελατειακές σχέσεις κ.λπ.) θεωρεί ότι μπορεί να αναμορφώσει, και μάλιστα εκ βάθρων, διαμέσου της ανανέωσης της μορφής πολιτικό κόμμα, το ίδιο το πολιτικό σύστημα. Θεωρεί, δηλαδή, ως θέση αρχής, ότι ένα ‘ανοιχτό’ κόμμα, νοούμενο ουσιαστικά ως απεριόριστος συμμετοχικός/ διαβουλευτικός χώρος, οδηγεί νομοτελειακά στο αντισυγκεντρωτικό και πλουραλιστικό άνοιγμα του πολιτικού συστήματος. Πρόκειται για επικίνδυνη πλάνη, αφού ένα πολιτικό κόμμα άξιο του ονόματός του, ένα κόμμα διακριτή πολιτική κοινότητα, λειτουργεί πάντοτε (στο εσωτερικό του) ως περίκλειστη ενότητα συμφερόντων και αναφορών, πράγμα το οποίο δεν το εμποδίζει –το αντίθετο– μέσα σε συνθήκες μιας φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, να συμβάλλει αποφασιστικά στην πλουραλιστική της εδραίωση. Είναι, ακριβώς, μέσα σε τέτοια συμφραζόμενα που ‘ο πλουραλισμός βρίσκει την καλύτερη διασφάλισή του μέσα στη σύγκρουση των ενοποιητικών αντιλήψεων’ (Donegani & Sadoun 1994: 250), δηλαδή των διαφορετικών κομματικών αντιλήψεων.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει κατά τη γνώμη μας να αναζητηθεί η αξεπέραστη εκλογικο-πολιτική αδυναμία του ΠΑΣΟΚ, η οποία και θα πρέπει να κατανοηθεί ως η απουσία μιας αναγκαίας αλληλοτροφοδοτούμενης σχέσης ανάμεσα στο ζήτημα της ηγεσίας και αυτό της κομματικής ταυτότητας, μέσα σε ένα φόνο αναίρεσης του πολιτικού. Η μεγάλη εσωκομματική κρίση που ακολούθησε τις βουλευτικές εκλογές και η οποία μάλλον προσωρινά επιλύθηκε με την εκλογή της 11^{ης} Νοεμβρίου, είναι από αυτή την άποψη παραδειγματική. Μία από τις πεισιτικότερες ερμηνείες για την εσωκομματική νίκη του Γ. Παπανδρέου είναι αυτή της Βασιλικής Γεωργιάδου, σύμφωνα με την οποία: ‘Ο Παπανδρέου είχε τη “μηχανή”, ενώ ο Βενιζέλος δεν διέθετε “μηχανή” και αυτό ήταν μια καθοριστική διαφορά στη μεταξή τους αντιπαράθεση’ (Γεωργιάδου 2007). Το γεγονός όμως ότι ο Παπανδρέου πράγματι είχε τη μηχανή, ότι πράγματι στηρίχθηκε και στην κομματική μηχανή προκειμένου να επανεκλεγεί, μας δείχνει παραστατικά ότι είναι και μέσω μιας διακριτής πολιτικής κοινότητας, όπως (οφείλει να) είναι το πολιτικό κόμμα, που μας κάνει να μιλάμε για μια έστω ιδιόμορφη επιστροφή της πολιτικής. Ότι το πολιτικό εννοημάτωννεται στο κομματικό, δεν το καταργεί. Ότι, παρά το γεγονός της ευρείας κοινωνικο-πολιτικής κινητοποίησης, αυτή έγινε υπό τη διεύθυνση μιας κομματικής ηγεσίας και ενός κομματικού μηχανισμού, αλλά και με στόχο την εκλογή ενός (κομματικού) ηγέτη. Το διακύβευμα της εκλογής δεν ήταν μόνον σαφές και κατανοητό από όλους, αλλά κρίθηκε και ζωτικό για την ίδια την αναπαραγωγή της κομματικής κοινότητας ως διακριτού

πολιτικού και κοινωνικού χώρου με προσίδια χαρακτηριστικά, ιδεολογικά και προγραμματικά.

Ένα από τα βασικότερα πολιτικά ελλείμματα της αντίληψης για το ανοιχτό, συμμετοχικό κ.λπ. κόμμα συνίσταται στο γεγονός ότι αυτή, καταργώντας το εμπράκτως ως διακριτή πολιτική κοινότητα, υπονομεύει θανάσιμα τη σπουδαιότερη ίσως και παραγνωρισμένη από πολλούς πολιτικούς ερευνητές ιδεολογική του λειτουργία (Brechon 1999: 49-58). Αν 'οι συγκροτημένες ιδεολογίες είναι νοηματοδοτικά συστήματα' (ό.π.: 52) μέσω των οποίων άτομα και κοινωνικές ομάδες διευκολύνονται στην κοινωνική τους δράση, αυτό οφείλεται και στο γεγονός ότι μια κινητοποίηση ξεφεύγει πολλές φορές από κριτήρια 'ορθολογικής επιλογής', εγκalώντας 'συγκινησιακούς παράγοντες' με στόχο την εξυπηρέτηση 'δίκαιων σκοπών' (στο ίδιο). Έτσι, και παρά το αναντίρρητο γεγονός της προϋούσας αποδιοργάνωσης των παραδοσιακών ιδεολογικών συστημάτων, η κομματική ιδεολογία εξακολουθεί να είναι μια αναγκαία 'μυθολογική φιλολογία' η οποία λειτουργεί ενοποιώντας (το κομματικό) παρελθόν και παρόν. Συνιστά

κωδικοποιημένη ομιλία η οποία επιτρέπει την πρόσβαση στα μυστήρια της ομάδας, ψαλμωδία ιερών διατυπώσεων που ανοίγει τις πύλες της γνώσης. Επομένως, ένα πολιτικό κόμμα είναι ταυτόχρονα ένα μουσείο, μία αρχαιοθήκη, ένα κατάστημα με σουβενίρ, ένα άλμπουμ κιτρινισμένων φωτογραφιών και ενός λεπτού σιγή (Hastings 2001: 28).

Πολεμική και κοινωνιο-ψυχική δομή (ό.π.: 32, 32), το πολιτικό κόμμα, αποδίδοντας με κυριαρχικό τρόπο 'ταυτότητα' στα μέλη του αλλά και στο ακροατήριό του, εξαρτά σε μεγάλο βαθμό το ζήτημα της 'εμπιστοσύνης' τους και από αυτήν ακριβώς τη διακριτή και καθετοποιημένη, πολυσήμαντη ιεραρχική λειτουργία του.

Μέσα σε τέτοια συμφραζόμενα μπορούμε και πρέπει να εντάξουμε την πολύ συγκεκριμένη χρήση του κομματικού μηχανισμού από τον Γ. Παπανδρέου στην εσωκομματική εκλογή της 11^{ης} Νοεμβρίου. Η κομματική νίκη του έναντι του αντιπάλου του οφείλεται στο γεγονός ότι η κοινωνιο-ψυχική κινητοποίηση των μελών και φίλων του ΠΑΣΟΚ απέδωσε στον Γ. Παπανδρέου ηγετικά χαρακτηριστικά, μέσα σε ένα πλαίσιο ιδεολογικής ανανομιμοποίησης μιας διαχρονικής κομματικής κοινότητας. Η έμμεση μεν, εμφανέστατη δε ιδεολογική εργαλειοποίηση του ονόματος 'Παπανδρέου' από τον Γ. Παπανδρέου και, κυρίως, από τους συνεργάτες του, η παράδοση, εκ πρώτης μόνον όψευς, στοίχιση του εθνικο-λαϊκιστικού ΠΑΣΟΚ πίσω από έναν μεταμοντέρνο και αντι-εξουσιαστικό ηγέτη,³ βρίσκει εδώ την εξήγησή της: σε ένα αίτημα 'επιστροφής' της πολιτικής, σε πρώτο στάδιο μέσω της αποκατάστασης της διασλευθείσας κομματικής τάξης.

Με την έννοια αυτή, η ψήφος της εσωκομματικής εκλογής της 11^{ης} Νοεμβρίου ήταν μια αντι-μετανεωτερική ψήφος: ο κινηματικός της χαρακτήρας στρέφεται κατά μιας κανονιστικά νοούμενης και υλοποιούμενης συμμετοχικής διαδικασίας από τον ίδιο τον Γ. Παπανδρέου, ήταν ταυτοτική ψήφος ζήτησης

νοήματος και ηγεσίας. Και διατυπώθηκε στη μόνη γνωστή πασοκική γλώσσα: τη λαϊκιστική. Δηλαδή, ήταν κατεχοχήν ψήφος αντι-νεοπαπανδρεϊκή, έστω και αν ο νεο-ηγέτης επιχειρήσει, μέσα σε ένα καθεστώς 'δημοκρατίας της γνώμης', να την ερμηνεύσει και να την παροχετεύσει στην ορατή προοπτική τυπικής προεδροποίησης του 'νέου ΠΑΣΟΚ'. Αλλά, ακόμη και μια τέτοια προοπτική προεδροποίησης δεν συνιστά 'σύμπτωμα' ενός αιτήματος 'καθοδήγησης' μεταφρασμένο βέβαια μέσα σε ένα φόντο μεντιακού μετασχηματισμού του δημοκρατικού παραδείγματος;

Σημειώσεις

1. Σε αντίθεση με τις συντηρητικές-δεξιές δυνάμεις οι οποίες 'όταν μιλούν για ηγεσία, εννοούν εξουσία' βλ. ομιλία του Γ. Παπανδρέου στο 4^ο Συνέδριο των Δημοκρατών της Αριστεράς, Φλωρεντία, 19/4/2007, www.papandreou.gr

2. Βλ. ομιλία του Γ. Παπανδρέου στην 7^η Ετήσια Διεθνή Συνάντηση Εκπροσώπων ΜΚΟ, Γλασκώβη, Σκωτία, 25/5/2007, www.papandreou.gr

3. Έτσι, ο Γ. Παπανδρέου δεν θα διστάσει την ίδια ημέρα της εσωκομματικής εκλογής (11/11/2007) να δώσει μια μακροσκελή δισέλιδη συνέντευξη-ποταμό στη θεωρούμενη ως την κατεχοχήν εφημερίδα του εθνικο-λαϊκιστικού ρεύματος του ΠΑΣΟΚ, στο *Παρόν* του Μ. Κουρή βλ., *Το Παρόν*, 11/11/2007, σ. 12-13.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bougoux, D. (2006). *La crise de la représentation*, Paris: La Découverte.
- Brechon, P. (1999). *Les partis politiques*, Paris: Montchrestien.
- Γεωργιάδου, Β. (2007). 'Ο Γ. Παπανδρέου είχε τη μηχανή', *Ελευθεροτυπία*, 13 Νοεμβρίου.
- Donegani J.-M. & M. Sadoun (1994). *La démocratie imparfaite. Essai sur le parti politique*, Paris: Folio/Gallimard.
- Freund, J. (2004). *L'Essence du politique*, Paris: Dalloz.
- Hastings, M. (2001). 'Partis politiques et administration du sens', στο D. Andolfatto, F. Greffet, L. Olivier (επιμ.), *Les partis politiques. Quelles perspectives?*, Paris: L' Harmattan.
- Costa-Lascoux, J. & L. Jaume (2003). 'La démocratie et le déclin de la confiance, une rupture dans la culture politique', στο P. Perrineau, *Le désenchantement démocratique*, Paris: L' Aube.
- Nisbet, R. A. (1984). *La tradition sociologique*, Paris: PUF.
- Πανταζόπουλος, Α. (2006). *Με τους πολίτες κατά του λαού. Το ΠΑΣΟΚ της νέας εποχής*, Αθήνα: Εστία.